

Svavar Sigmundsson

Örnefni í Álfasögunni miklu

I

Það er hlutverk nafna að auðkenna einstakling eða einstakan stað hvort sem er í raunveruleikanum eða í bókmenntum. Bókmenntaleg nafnfræði á sér ekki langa sögu en hún hefur verið stunduð í ýmsum löndum síðustu áratugin. Sérstakt tímarit, *Literary onomastics studies*, kom út á árunum 1974–1989 og upp úr 1980 voru skráðar greinar um efnið í alþjóðlegri skrá yfir 3000 (Nicolaisen 1995:560). John Svedjedal skilgreindi fræðigreinina svo með tilvísun til Leonard R. N. Ashley, *Names in Literature* (2003) (þýðing mín):

Bókmenntaleg nafnfræði gengur venjulega út frá því að maður reyni að endurgera og skilja ætlun höfundar með það að markmiði að skýra hvers vegna ákveðið nafn hefur verið valið. [...] Það þýðir að hin raunverulega merking og uppruni nafns skiptir oft minna máli en það sem höfundurinn áleit eða hélt að nafnið merkti, þar með talið hvaða aukamerkingu það hafði. Þetta form bókmenntalegrar nafnfræði kallar því á sögulega innlifun.“ (Svedjedal 2004:54–55).¹

Bókmenntaleg nafnfræði er verkefni bókmenntafræðinga og málfræðinga. Túlkendur bókmennta leggja áherslu á táknræna merkingu

¹ „Litterär onomastik förutsätter i regel att man försöker rekonstruera och förstå författarens avsikter, detta med syftet att förklara varför ett visst namn har valts. [...] Det betyder att namnens faktiska semantik och etymologi ofta är av mindre intresse än vad författaren ansåg eller trodde att de betydde – då inräknat vilka konnotationer de hade. Denna form av litterär onomastik kräver med andra ord historisk inlevelse.“

nafna en málfræðingar leggja fremur áherslu á formleg einkenni eða hvort nöfnin eigi sér einhverja stoð í raunveruleikanum. Til fróðleiks má geta þess að uppflettibækur um skálduð örnefni í bókmenntum, staðleysunöfn, hafa verið til a.m.k. frá 1980, t.d. Anna Ferrari, *Dizionario dei luoghi letterari immaginari* frá 2007. Það væri fróðlegt að sjá þannig samantekt um íslensk nöfn sem ekki eru til nema í skáldskap.

II

Ég ætla hér að fjalla dálítið um örnefni í íslenskri skáldsögu frá fyrri tíð, huga að hvernig farið er með örnefnið í henni. *Saga Ólafs Þórhalla-sonar* eftir Eirík Laxdal hefur verið talin fyrsta íslenska skáldsagan. Hún var skrifuð litlu fyrir eða um aldamótin 1800 og er varðveitt í eiginhandarriti höfundar í Lbs. 151 fol. og einnig í afriti í Lbs. 152 fol. Sagan var ekki gefin út fyrr en 1987. Útgefendurnir, Þorsteinn Antonsson og María Anna Þorsteinsdóttir, segja um söguna að hún sé „um álfa og tröll, sæmenn og þá menn aðra, sem eru algengara skáldsagnaefni, og um örlög manns sem ofin voru af vættum“. (1987:vii). Þau kalla hana módernískt skáldverk. Hannes Þorsteinsson þjóðskjalavörður skrifaði á sínum tíma að hún væri „hinn herfilegasti samsetningur“ (Steingrímur J. Þorsteinsson. 1943:184). Sagan hefur verið nefnd Álfasagan mikla og hún gerist líka að miklu leyti í öðrum heimi. Söguhetjan fer á milli mannheima og álfheima eins og ekkert sé.

Eiríkur Laxdal var prestssonur, fæddur í Hvammi í Laxárdal á Skaga sem hann kenndi sig síðan við en ólst upp á Hofi á Skagaströnd þar sem faðir hans var prestur. Hann bjó í Neðra-Nesi á Skaga á árunum 1795 til 1803 og er talið að hann hafi samið Ólafssögu sína á þeim árum. Persónan Eiríkur hefur ekki fengið alls kostar jákvæð eftirmæli; hann var nefndur „auðnúlítill amlóði og sérvitringur“ í Rithöfundatali Hallgríms Jónssonar djákna (Þorsteinn Antonsson og María Anna Þorsteinsdóttir 1987:385). Jón Ólafsson úr Grunnavík kallaði Eirík „afskum“ á dönsku eða ‘úrhrak, úrþvætti’ (Hannes Þorsteinsson í *Ævum lærðra manna*, 14. bindi, sbr. Þorstein Antonsson og Maríu Önnu Þorsteinsdóttur 1987:391).

Sögu svið Ólafssögu er að miklum hluta Skaginn og Skagaströnd og eru fjölmörg örnefni í sögunni sem koma heim og saman við

örnefnalýsingar frá síðustu öld. Auk þeirra hefur Sigurjón Björnsson prófessor ýmis þessara örnefna í bók sinni *Skaginn og Skagaheiði* frá 2005. Við getum samt ekki tekið söguna sem gilda örnefnalýsingu Skagans því að mörg örnefni sögunnar finnast hvorki í fyrrnefndum lýsingum né á kortum. Það eru væntanlega skálduð nöfn þó að einhver örnefni sögunnar kunni að hafa verið til á dögum höfundar en ekki ratað í örnefnalýsingar seinni tíma. Sagan fer annars víða um land og má finna flestum örnefnum sem nefnd eru utan Skagans stað í heimildum.

Þegar höfundur velur nöfn í sögur sínar leitar hann í það sem kalla má nafnaforða málsins. Á fræðimáli nefnist það *onomastikon*, sbr. *lexikon* um orðaforða máls. Höfundur kann svo og svo mikið af örnefnum sem hann notar, þ.e. óskálduð nöfn, en eins og menn búa til orð býr hann til örnefni úr nafnliðum sem hann þekkir og skálduð örnefni verða til.

III

Hér fara á eftir 26 örnefni sem ekki hafa fundist annars staðar en í Ólafssögu (blaðsíðutal tilfært í svigum):

Þórhildartangi á Skagaheiði (16). Í sögunni segir frá samtali Þórhildar og Ólafs: „Taldi hún þá fyrir honum auknefni [þ.e. örnefni] þau er hann hafði um farið hver öll að eru á Skagaheiði enn í dag. „En sá langi tangi er þú komst til, lækurinn og dalurinn, hefir af mínu nafni nafn hlotið og heitir Þórhildardalur, Þórhildarlækur og Þórhildartangi, en ég heiti Þórhildur og hefi ég búið hér um nítján ára tíma og er minn aldur.““ *Þórhildardalur* og *-lækur* eru til samkvæmt örnefnalýsingum (*nafnið.is*) og á korti sem fylgir bók Sigurjóns Björnssonar (2005) er nefndur Þórhildardalur sunnan við Langavatn. Eftir honum rennur lækur og í framhaldi af honum er tangi út í vatnið, nafnlaus á korti en gæti verið Þórhildartangi.

Skipahóll í Skagafirði (44). Dóttir Eindriða prests var frá Skipahóli svo að þar hefur verið prestssetur. Örnefnið Skipahóll er í Skagafirði norður frá Vindheimamelum (*Sýslu- og sóknalýsingar* 1954:70).

Álfamýri, þar sem Álfhildur bjó (54). Örnefnið er til á Ingunnarstöðum í Austur-Barðastrandarsýslu.

Tyrkjaholt, sagt nærri Krísuvík (70). Sagan nefnir þar líka *Tyrkjagötu*. Ekkert Tyrkja-örnefni er skráð í Krísuvík í örnefnaskrá (*nafnið.is*) en hins vegar eru þar bæði Ræningjahóll og Ræningjastígur. Þau eru ekki kennd við Tyrki í örnefnaskránni en Ræningja-örnefni eru oft tengd sögnum um Tyrki og ránskap þeirra.

Þeiley (94). Þeiley er væntanlega umritun á Thule en Álfbjörg segir hana liggja í hafinu fyrir norðan Færeyjar. Örnefnið Þeiley er hvergi nefnt í heimildum nema í frétt í *Tímanum* 20. september 1961 þar sem sagt er frá því að bátnum Sæfara hvolfdi nærri Þeiley kippkorn út af Eskifirði (*tímarit.is*). Líklega er það misritun fyrir Seley sem er út af Reyðarfirði.

Norðurhóp, norðurhluti Hóps samkvæmt sögunni þar sem segir að Þingeyrar liggi milli Húnavatns og Norðurhóps (144). Líklega hefur nafnið verið til, haft um núverandi Hóp til aðgreiningar frá Vesturhópi.

Næstu níu örnefni eru öll í ávarpi til Álfhildar Brandsdóttur rituð á spjöld með álfaralettri (= álfaralettri?, sbr. álfaraskapur ‚flónsháttur‘ (*Íslensk orðabók*)). Ávarpið er eftirfarandi: „Háttvirta [...] jómfrú Álfhildur Brandsdóttir [...] einninn lögsögufrú yfir öllum norður- og vesturkynkvíslahéruðum, herrafrú yfir öllum Fákænsbyggðum og Gynnungsgörðum, meðdómsfrú Sandheimssveitunga, ráðandi Rafsvinnsvalla, Heilgustar (?), Hróamýrar, Hraðungstaða, Vatnsbóls- og Veturbólshóla og hjálpsöm hústrú að Holtaásum.“ (166).

Fákænsbyggðir. Orðið *fákænn* merkir ‘fávís, einfaldur’.

Ginnungsgarðar (Gynnungsgarðar). Orðið *ginnungr* merkti flón í eldra máli.

Sandheimur (Sandheimssveit?). Í textanum eru nefndir Sandheimsveitungar.

Rafsvinnsvellir. Fyrri hluti nafnsins gefur ekki augljósa merkingu.

Heilgust? – í ef. *Heilgustar*. Nafnið gefur ekki augljósa merkingu.

Hróamýri. Það er eina örnefnið í þessu ávarpi sem til er í skrá. Það

er á Víkingavatni í Kelduhverfi. Orðið hró merkir ‘smáhæð, holt’ á þessum slóðum og er í fleiri örnefnum í landareigninni.

Hrauðungsstaðir. Hrauðungr var nafn á konungi og er getið í lausamáli framan við Grímnismál í Snorra-Eddu. (*Eddukvæði* 1949:83).

Vatnsbólshólar og Veturbólshólar. Hvorugt örnefnið er þekkt. Vatnsbólshólar er örnefni á Steinum í Stafholtstungum.

Holtaásar. Holtsás er örnefni í Fljótum í Skagafirði (*Sýslu- og sóknalýsingar* 1954:170).

Sum þessara níu örnefna eru ekki auðskilin og myndun þeirra óvenjuleg en önnur gætu verið úr íslenskum örnefnaforða.

Stólsfjall á Skagaströnd (201). Stólshögg er örnefni í Skagastrandarfjöllum (Hans H. Hansen 2015).

Hjálmarsklettur við Ketu (246). Þar bjó Hjálmar samkvæmt sögunni en áður hét jörðin Klettur.

Gjögursnes við Ketu á Skaga (246). Sagan lýsir því þannig: „Svo er háttað við sjóinn í Ketu að nes eitt liggur fram í sjóinn sem heitir Gjögursnes af því að Gjögur liggur fram af því.“

Flávík við Ketu á Skaga (246). Staðhátum er þannig lýst í sögunni: „[...] fyrir norðan nesið er vík ein sem heitir Flávík og hefir hún sitt nafn af skapnaði sínum; en fyrir innan nesið eru klettur og björg há. Og því hærri eru björgin sem inn lengra kemur.“ Örnefnið gæti hafa verið til, er annars ekki þekkt á Íslandi en er til í Færeyjum.

Ljúflingsbás við Flávík (256). Ljúflingurinn sem þar fannst á flaka (þ.e. fleka) var Hjálmar Þórisson í Hjálmarskletti. Að minnsta kosti tíu Ljúflings-örnefni eru skráð í *nafnið.is*. Orðið merkir ‘huldumaður, álfur’ (*Íslensk orðabók*).

Sæborgarhamar, bær og fjall (259). Þar bjó Álfrekur bóndi. Sæborg var nýbýli (einnig nefnt Nýibær) undir Grafargerði á Höfðaströnd í Skagafirði en ekki þekkt í heimildum fyrr en 1851 (*Sýslu- og sóknalýsingar* 1954:155).

Orustuás milli bæjanna Hafna og Rífs á Skaga (280). Í sögunni segir frá samtali Geirmundar og biskups: „Biskup spyr, hvar af að ás þessi tæki sitt nafn sem hann segði að væri landamerki á millum Hafna og Rífs. „„Ágreiningur varð hér, herra,“ segir hann, „á millum Ófeigs bónda að Höfnum og Þorgríms búanda að Rífi um landamerki hvar af gjörðist stríð og styrjöld.“ [...] Eftir öllum örnefnum spurði biskup og leysti Geirmundur vel úr.“ (280–281). Ófeigur varðist á brík einni og segir sagan að hún kallist því Ófeigsbrík. Hún er nefnd í bók Sigurjóns Björnssonar (2005:73).

Gaukshóll og *Gauksstaðavöllur*, nærri Gauksstöðum en sá bær er á Skaga (330).

Álfhildarhörgar, nærri Álfamýri (330). Ólafur býr sig til að fara vestur að Álfamýri að hitta dóttur sína Álfhildi. „Heldur hann fram leiðar sinnar og allt til þess hann kemur norður á Álfhildarhörga; þaðan ríður hann uns hann kemur að Grásteini. Var Álfhildur dóttir hans þar úti og fagnar vel föður sínum.“ (330). Álfhildarborg er til á Skútustöðum við Mývatn.

Prestslón í Lónafirði, Norður-Ísafjarðarsýslu (349). Sagan segir frá til-drögum nafnsins: „Jökull liggur með firðinum þegar fram eftir kemur og reið hann [presturinn] framarlega við sjóinn á jöklinum. Sprakk þá jökullinn fram með prest, og heitir þar síðan Prestslón. Druknaði prestur þar og hefir ekki síðan sést.“

Nú kann einhver að segja að þessi örnefni hafi verið til en ekki ratað í lýsingar af jörðum á Skaga og víðar. En mér þykir líklegt að Eiríkur hafi að minnsta kosti búið þau til sem vísa til álfa eins og Álfamýri og Álfhildarhörgar og Ljúflingsbás auk nafnanna í ávarpinu til Álfhildar Brandsdóttur sem skera sig úr öðrum örnefnum að myndun og merkingu sum hver, eins og Fákænsbyggðir og Rafsvinnsvellir.

Ástæða er til að gera athugasemdir við eftirfarandi örnefni sögunnar:

Eiríkur nefnir *Eilífsfell* sem annað nafn á Tindastól (1) en það er ekki tilbúningur hans því að sú nafngift er í Þorvalds þætti víðförla. (*Biskupa sögur* I:81–82).

Gullkinn er nefndur bær í *Ólafssögu* (3) en það er nú örnefni samkvæmt

örnefnaskrá Sævarlands (*nafnið.is*) og Sigurjón Björnsson nefnir Gullkinnahæðir í bók sinni. Þar á Þorgrímur gullkinni að hafa fólgið fé sitt (2005:143).

Álfahóll á Skaga (43). Sigurjón Björnsson nefnir Álfhól (eða Álfhólshól) í bók sinni (49).

Steinarsstaðaffall (58). Fjallið sem líklega er átt við er Steinnýjarstaðaffall við Skagaströnd. Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns (1926:460) um Húnavatnssýslu nefnir bæinn sem fjallið er kennt við, Steinastaði, „almennilega kallaðir Steinastader, undir Breckum“ (460).

Bjarnarhöttur er bær samkvæmt sögunni (259) en nú er það örnefni fyrir ofan Reynistað í Skagafirði.

Sauðavík í Seyðisfirði, Norður-Ísafjarðarsýslu (354). Í munnmælum um landnámskonuna Álft í Álftafirði í Norður-Ísafjarðarsýslu er sagt að hún hafi haft sauði sína í útigöngu í Súðavík sem þá á að hafa heitið Sauðavík (Jóhann Hjaltason 1949:69). Ekki er ólíklegt að Eiríkur Laxdal hafi þekkt þessi munnmæli en hafi þótt álitlegra að setja örnefnið niður í Seyðisfjörð.

Líklega hefur Eiríkur skapað persónuna Eyvind mal sem getið er í sögunni. Áni nokkur og Brandur að Húnsnesi áttu í deilum en sættust og lét Áni í bætur stekkjarstöð sína á nesinu fyrir utan Flávík. Lét Brandur byggja þar bæ og setti þangað leysingja sinn, Eyvind mal, og hlaut bærinn nafn af hans nafni og heitir að Mallandi (271). Þetta minnir óneitanlega á örnefnasögur í Landnámabók, t.d. „Ármóðr enn rauði Þorbjarnarson [...] nam Rauðasand.“ (*Íslendingabók. Landnámabók* 1968:175). En nú þykir augljóst að Malland sé kennt við möl eða malir.

Eiríkur Laxdal hefur haft áhuga á örnefnum sem kemur fram í því að hann skýrir tilkomu þeirra hér og þar í ritinu. Áðurnefndur biskup spyr Ara bónda á Hrauni á Skaga „af hverju bær þessi taki sitt nafn þar sléttlendi væri mikið umhverfis hann. Bóndi kvað hann hafa sitt nafn af klettahrauni því er þar væri fyrir vestan bæinn.“ (253).

Eins og áður segir er hugsanlegt að sum örnefni í Ólafssögu sem ekki eru annars staðar þekkt hafi verið til á tíma Eiríks Laxdals en ekki verið skráð í örnefnalýsingum eða öðrum heimildum. Í sumum tilvikum getur Eiríkur einnig hafa búið til örnefni með því að umorða

önnur þekktari, sbr. Tyrkjagötu fyrir Ræningjastíg í Krísuvík. Þannig gæti Vatnsbólshólar verið umorðun fyrir Brunnhóla sem eru tæplega tíu til í landinu.

Ólafssaga úir og grúir af örnefnum. Þar eru a.m.k. 125 örnefni og a.m.k. 26 þeirra þekkjust ekki í öðrum heimildum hvort sem þau eru skálduð af höfundu eða ekki. Við munum seint komast að því. Sagan er ekki söguleg skáldsaga í venjulegum skilningi en hún er rækilega staðsett í raunverulegu umhverfi þar sem örnefni eru vissulega til staðar. Sem kunnugt er hafa verið uppi skiptar skoðanir um það hvaða bókmenntategund Ólafssaga tilheyrir. Jón Karl Helgason hefur rakið það mál í grein í *Griplu* 2023. Eitt sjónarhornið á söguna er að hún tilheyrir sígildri sagnahefð sem staðsetja megi mitt á milli þjóðsögunnar og skáldsögunnar (2023:372). Það er einkenni íslenskra þjóðsagna að örnefni eru þar allajafna þekkt. Að því leyti sver *Ólafssaga* sig í ætt við þær með mikinn fjölda þekktra örnefna en að hinu leytinu benda skálduðu örnefni til skyldleika hennar við skáldsöguna.

Heimildir

- Árni Magnússon og Páll Vídalín. 1926. *Jarðabók*. Áttunda bindi. Kaupmannahöfn: Hið íslenska fræðafjelag í Kaupmannahöfn.
- Eddukvæði (*Sæmundar-Edda*). Fyrri hluti. 1949. Guðni Jónsson bjó til prentunar. Reykjavík: Íslendingasagnaútgáfan.
- Eiríkur Laxdal. 1987. *Saga Ólafs Þórhallasonar. Álfasagan mikla. Skáldsaga frá 18. öld*. Þorsteinn Antonsson og María Anna Þorsteinsdóttir sáu um útgáfunu. Reykjavík: Bókaútgáfan Þjóðsaga.
- Hans H. Hansen. 2015. *Íslandsatlas (1:100.000)*. 5. útg. Reykjavík: Mál og menning.
- Íslendingabók. Landnámabók*. 1968. Jakob Benediktsson gaf út. Íslensk fornrit I. Reykjavík: Hið íslenska fornritafélag.
- Íslensk orðabók*. 2002. Þriðja útgáfa, aukin og endurbætt. Möður Árnason (ritstj.). Reykjavík: Edda.
- Jóhann Hjaltason. 1949. *Norður-Ísafjarðarsýsla. Árbók*. Reykjavík: Ferðafélag Íslands.
- Jón Karl Helgason. 2023. „Should she tell a story ...“. In Quest of Eiríkur Laxdal's Poetics. *Gripla* 34:347–373.
- Nafnið.is*. Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum. <https://nafnid.is/> (sótt í nóvember 2024).
- Nicolaisen, Wilhelm F. H. 1995. Names in English Literature. Í: Ernst Eichler, Gerold Ungeheuer, Hugo Steger, Herbert Ernst Wiegand, Armin Burkhardt (ritstj.) *Namenforschung. Ein internationales Handbuch zur Onomastik = Name Studies. An International Handbook of Onomastics =*

- Manuel international d'onomastique*. Bind 1, bls. 560–568. Berlin & New York: De Gruyter.
- Sigurjón Björnsson. 2005. *Skaginn og Skagaheiði*. Reykjavík: Skrudda.
- Steingrímur J. Þorsteinsson. 1943. *Jón Thoroddsen og skáldsögur hans*. I. Reykjavík: Helgafell.
- Svedjedal, John. 2004. Almqvist och namnen. En studie i litterär onomastik. *Sammlaren. Tidskrift för svensk litteraturvetenskaplig forskning* 125:52–77.
- Sýslu- og sóknalýsingar 1839–1873. *Skagafjarðarsýsla*. 1954. Pálmi Hannesson og Jakob Benediktsson bjuggu til prentunar. Akureyri: Bókaútgáfan Norðri.
- Timarit.is*. <https://timarit.is/> (sótt í nóvember 2024).
- Þorsteinn Antonsson og María Anna Þorsteinsdóttir. 1987. Höfundurinn og sagan. Í: *Saga Ólafs Þórhallasonar. Álfasagan mikla. Skáldsaga frá 18. öld*, bls. 375–427. Reykjavík: Bókaútgáfan Þjóðsaga.
- Þorvalds þáttur víðförla. 2003. *Biskupa sögur I. Síðari hluti – Sögutextar*. Sigurgeir Steingrímsson, Ólafur Halldórsson og Peter Foote gáfu út. Reykjavík: Hið íslenska fornritafélag.

Lykilorð

örnefni, bókmenntaleg nafnfræði, þjóðsögur

Keywords

place names, literary onomastics, folktales

Abstract

The article discusses place names in *The Story of Ólafur Þórhallason* by Eiríkur Laxdal, written around the year 1800 and considered by many to be the earliest Icelandic novel in the modern sense. An examination of the place names in the story suggests a connection to the author's home region, the Skagi Peninsula in North Iceland. Many of the place names—about four fifths—are known from written sources, while roughly one fifth are not currently known, whether because they once existed and have been lost or were invented by the author.

Svavar Sigmundsson
prófessor emeritus
svavar.sigmundsson@arnastofnun.is